

КОДИФІКОВАНА ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ У ГРАМАТИКАХ ХІХ СТ.

Праця присвячена проблемам становлення норм вимови приголосних української літературної мови у ХІХ ст. Завдяки особливостям правопису першої друкованої граматики О. Павловського (1818), граматики Я. Головацького (1849), граматики М. Осадци (1862), а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси приголосних, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: орфоепія, становлення, першодруки.

The article is dedicated to the problem of pronunciation norms of consonants of the Ukrainian literary of the XIX century. Due to the spelling peculiarities the first published grammar by O. Pavlovsky (1818), the grammar by Y. Golovac'ky (1849), the grammar by M. Ocadcy (1862) but oftener despite them pronunciation features of consonants became vivid; the majority of them became orthoepic norm of the modern Ukrainian language.

Key words: orthoepy, formation, early printed books.

Становлення орфоепічних норм та їх відповідність найістотнішим особливостям усного мовлення українського народу, безперечно, актуальні в наш час.

Кодифіковані норми вимови сягають своїм корінням далекого минулого і засвідчуються у пам'ятках старої та нової української літературної мови. Однак сам процес становлення української орфоепії ще й досі недостатньо вивчений, хоча історія української орфоепії висвітлювалась у вагомих теоретичних працях, починаючи з II половини ХІХ ст. — П. О. Лавровського, О. О. Потебні, П. Г. Житецького, В. О. Науменка, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, М. А. Жовтобрюха, М. Ф. Наконечного, П. Д. Тимошенка та ін. Проблемі вивчення процесу становлення орфоепічних норм за пам'ятками присвячені дослідження Б. В. Кобилянського [11], М. М. Фащенко [25], О. П. Шонц [29]. Б. В. Кобилянський, М. М. Фащенко розглядають основні вимовні особливості української літературної мови, відбиті в рукописах Т. Г. Шевченка.

М. М. Фащенко у статті “Вимовні особливості української мови в епістолярному жанрі на сторінках журналу “Основа” (1997)”

наводить мовні факти, які свідчать про те, що в досліджуваних листах знайшли відбиття більшість вимовних рис, які стали орфоепічними нормами.

О. П. Шонц досліджує відбиття норм української літературної вимови за пам'ятками II пол. XIX — початку XX ст.

Саме в пам'ятках, правописні системи яких побудовані більшою чи меншою мірою на фонетичних засадах, фіксуються ті зміни, які відбувалися у мовленні і які становлять тепер орфоепічну норму. Зокрема, такі свідчення знаходимо у “Грамматике малоросійскаго нарѣчія” О. Павловського (1818), у “Грамматике русского языка” Я. Головацького (1849), у “Грамматике русского языка” М. Осадци (1862).

“Грамматика малоросійскаго нарѣчія” О. Павловського — перша друкована граматики нової української літературної мови кінця XVIII — поч. XIX ст. Діалектною основою, на яку орієнтувався О. Павловський, були говірки околиць Києва, а також говірки південно-східної Київщини, західної Слобожанщини [5: 46-47]. У 1822 році сам автор зазначав, що “я в грамматике писал слова по тому произношению или употреблению, которое мне случилось слышать в разных местах, а главнейше в Киеве” [9: 55]. О. Павловський підготував неповну граматику української мови, а відбив у ній тільки те, що становить відмінності між українською та російською мовами. Наводячи лише те, що спостерігав на фактах живого народного мовлення, він не приписував мові штучних правил, а зафіксував ту норму, яка лягла в основу сучасної української літературної мови.

В основі “Грамматики русского языка” Я. Головацького лежить курс лекцій, прочитаних у Львівському університеті. Теоретичною базою її були граматики російської мови Востокова (1831), частково праці Боппа, Грімма. Використав також Я. Головацький у своїй граматиці граматики Й. Лозинського та О. Павловського [21: 284]. Однак “Грамматика” Я. Головацького, як зазначає П. Ю. Гриценко, спиралася на мовну практику Галичини [24: 95]. Граматика О. Павловського, граматики Я. Головацького — це, по суті, пам'ятки живої народної української мови, створені за фонетичним принципом правопису. “Грамматика русского языка” М. Осадци написана згідно з ученням Ф. Міклошича, з послідов-

ним збереженням етимологічних основ [24: 412]. Але, простеживши відбиття вимовних особливостей, встановивши їх відповідність сучасним орфоепічним нормам, можемо твердити, що М. Осадца дотримувався фонетико-етимологічного принципу письма, а не історико-етимологічного, як прийнято вважати.

На основі орфографічних даних, а частіше всупереч їм, у досліджуваних джерелах відбилися вимовні риси, більшість з яких стала орфоепічною нормою. Фіксація живої народної вимови у граматиках дає можливість простежити вимову і голосних, і приголосних, об'єктом даного дослідження є вимова приголосних.

Вимова префікса [з] перед глухими приголосними, засвідчена в досліджуваних джерелах, збігається з кодифікованими нормами. На позначення префікса з- перед [к], [п], [т], [х] вживається літера с: у граматиці **О. Павловського**: *сподобавъ* (59), *схаменуцьця* (60), *скрыцьця* (103); у граматиці **Я. Головацького**: *сходит сѧ* (12), *скитатисѧ* (144); у граматиці **М. Осадци** — *спираюча* (12), *стихає* (214), *скончѸ* (234). Однак можна говорити про непослідовну передачу цієї норми тоді, коли [з] виступає прийменником, оскільки простежуємо: *съ твердыми* (59), *съ тымъ* (183), *зь початкѸ* (7), *зь предлога* (11) — у **Я. Головацького**; *съ твердымъ* (15), *съ головнымъ* (226), *зь природы* (8), *зь понадъ* (133) — у **М. Осадци**. У літературній мові вже склалася певна традиція, що сприяла виробленню нинішньої орфоепічної норми: в “Енеїді” **І. П. Котляревського**: *схаменулись* (40, IV), в альманасі “Русалка Дністрова”: *схилили* (19), у словнику **П. Білецького-Носенка**: *сказитися*, *скиглити* (328), *але зховати* (161).

У граматиці **М. Осадци** засвідчується варіантна передача на письмі префікса **роз-**: *розказъ* (216), *розказати* (224), *розказѸю* (185), але *розтѧгає* (194), *розказѸють* (212), *розтлѧє* (252). У граматиці **Я. Головацького** не простежується тенденція до подвійної вимови префікса [роз-] перед глухими приголосними: *розсѸджающій* (129), *розпосторонѧє сѧ* (131), *розходитьи сѧ* (136), *розказовати* (157). Переконливого спостереження над вимовою префікса **роз-** в “Грамматике” **О. Павловського** провести неможливо, оскільки наявні лише два слова: *розмайранъ* (72), *розкыдуѧ* (187), в яких вживається літера з згідно з сучасною орфографічною нормою. Варіантне вживання префікса **роз-** знайшло своє відбиття на сторінках

альманаху “Русалка Дністрова”: *розсвѣчала* (13), *розсипаються* (81), але *россипає* (13), *росправи* (20); на сторінках журналу “Основа”: *росплѣтає* (1861, № 6: 14), але *розказали* (1862, № 6: 62), у рукописах **Т. Г. Шевченка**: *розкажи* (194), але *росцвітає* (7).

У формуванні вимови [з] як [с] перед глухими приголосними, префікса **роз-** як **рос-** велику роль відіграли рукописи **Т. Г. Шевченка**, “Енеїда” **І. Котляревського**, твори **П. Куліша**, де ця особливість часто простежується.

Що ж до префікса **без-**, то лише один раз засвідчується його оглушення у граматиці **М. Осадци**: *бесмертний* (38). Тенденція до збереження дзвінкого [з] у префіксі **без-** наявна й у **О. Павловського** (*безсурмань* (26)), і в **Я. Головацького** (*безпосередно* (137)). Традиція збереження на письмі літери **з** у префіксі **без-** дотримана у словнику **П. П. Білецького-Носенка**: *безпалець* (53), у творах **П. Куліша**: *безхліб'я* (29, № 11-12, 1861), у творах **Т. Г. Шевченка**: *безталання* (53, I), *безсмертнихъ* (229, II). Безперечно, збереження дзвінкого [з] у префіксі **без-** пояснюється наявністю прийменника **без-**.

Оглушення дзвінких у префіксах **без-**, **з-** — явище досить часте і фіксується уже в перших пам'ятках давньоукраїнської писемності: *бесъчиньна* — *безчиньна* (Ізб. 1073), *бес памѣти* (Поученіє **В. Мономаха**), *истѣзати* — *изтѣзати* (Остр. Єв.) [15: 23-24]. Вимова [з] як [с] у префіксах **роз-**, **з-** перед глухими приголосними як фонетична риса наявна у літописі **Самовидця**: *спитка* [14: 186-187], у літописі **С. Величка**: *стверженную* (7), *росказати* (56) [2: 170-171], у творах **Климентія Зіновієва**: *сплыву* (227), *скоштовавъ* (237), *роспустивъ* (229) [12: 19].

У сучасній українській літературній вимові дзвінкі приголосні, за нормами, завжди звучать дзвінко — в кінці слова і перед глухими приголосними (за окремими винятками). У досліджуваних граматиках послідовно вживаються у кінці слова літери на позначення дзвінкого приголосного: в **О. Павловського**: *батиць* (6), *гарбузь* (69), *дубь* (79), *морозь* (105); у **Я. Головацького**: *хлѣбь* (29), *сторожь* (31), *лобь* (31); у **М. Осадци**: *дѣдь* (37), *облогь* (37). Як і в досліджуваних джерелах, дзвінкий у кінці слова зберігають автори альманаху “Русалка Дністрова”: *назад* (19), *віз* (17), **І. П. Котляревський** в поемі “Енеїда”: *лобь* (III: 12), **П. П. Білецький-Носенко** у словнику: *бибь* (54), **Т. Г. Шевченко** у рукописах: *судь* (II: 32).

У досліджуваних граматиках дотримана традиція передачі на письмі дзвінких приголосних перед глухими: у **Я. Головацького** — *слабше* (12), *гладкій* (29), *ложка* (30), *могти* (138), у **М. Осадци** — *тяжко* (8), *рѣдко* (24), *солодкій* (160), в **О. Павловського** — *губка* (32), *казка* (37), *тягти* (94), але *вітки*, *віттьль*, *вітти* (9), *жертка* (35). Хоч В. О. Горпинич вважає, що вимова [д] як [т] перед глухим [к] у слові *жердка* є орфоепічною нормою [4: 249]. Послідовно простежуються літери на позначення дзвінкого перед глухими приголосними в альманасі “Русалка Дністрова”: *солодким* (19), у словнику **П. П. Білецького-Носенка**: *доріжка* (122), у **П. Куліша**: *предки* (34, № 9, 1861), у творах **Т. Г. Шевченка**: *тяжко* (І: 23). У словах *легко* (29), *ногтѣ* (29) — у граматиці **Я. Головацького**, *легко* (ІІІ) — у граматиці **М. Осадци**, *легше* (78), *нігтем* (87) — у граматиці **О. Павловського** дзвінкій [г] не оглушується на противагу правопису альманаху “Русалка Дністрова” (*лехкій* (73, 91), правопису словника **П. П. Білецького-Носенка** (*лехкій*), де простежуємо відбиття орфоепічної норми.

Втрата і набуття дзвінкості приголосними — явище давнє. У пам’ятках XII-XIII ст. виявлено: *рѣтко* — *рѣдько* (Слово о полку Ігоревім”), *зде* — *сьдѣ* (Є. Гал., 1266), *пароци* — *паробѣци* (Поученіє В. Мономаха) [15: 23-24]. Староукраїнські писемні пам’ятки досить часто засвідчують наслідки асиміляції глухого перед дзвінким *прозбу* (ВС, 13-47), *прозбою* (Л. Вел., 1720, 21), а також відбивають і наслідки оглушення дзвінкого перед глухим у середині слова: *сѣткы* (ВС., 1347) [10: 205-206]. За спостереженнями **П. П. Житецького**, у XVIII ст. дзвінкі приголосні в кінці слів і перед глухими приголосними зберігаються: *скарб*, *гребти* [7: 50]. Послідовно зберігаються дзвінкі приголосні перед глухими у літописі *Граб’янки* (XVIII ст.): *прикажчики* [6: 12].

Про те, що в кінці та середині слова перед глухими зберігається дзвінкість, за даними дослідження **М. М. Фащенко**, знають 50-60%: студентів I курсу українського відділення (*соло[д]кі*, *ва[ж]кий*, *лісово[з]*), 55-65% студентів III курсу та вчителів-мовників (*голу[б]чик*, *ні[д]пасич*).

Збереження дзвінкої вимови приголосних на кінці слова, у середині слова перед глухими приголосними є закономірністю нової української літературної мови. Безумовно, фіксація дзвінкості

приголосних у пам'ятках I пол. XIX ст. значною мірою впливала на формування сучасної вимовної норми.

У діалектній вимові, зокрема південно-західній, дзвінкі приголосні у кінці складу оглушуються: [н'ішка], орф. *ніжка* [16: 104]. Але в західноукраїнських граматиках ця діалектна риса не відбита. Можна говорити про те, що правописна практика західноукраїнських пам'яток сприяла утвердженню орфоепічного збереження дзвінкості приголосних у літературній мові.

Префікс **од-** перед глухими і дзвінкими приголосними у граматиці О. Павловського має однаковий звуковий склад [од-]: *одкарабкуюся, одлыга, одлыгаюся* (48), *одпочити, одтяти* (29), що становить норму й сучасної української літературної мови. У граматиках Я. Головацького, М. Осадци, незважаючи на повну відповідність орфографічної норми орфоепічній щодо збереження дзвінкості приголосних у кінці слова та перед глухими, у префіксі **од-** фіксується літера, що позначає глухий приголосний [т]. Таке оглушення чітко відбито у західноукраїнських граматиках як перед глухими, так і перед дзвінками: у **Я. Головацького** — *отдалити* (30), *отраз'* (218), у **М. Осадци** — *отмѣны* (III). Слід звернути увагу на зауваження М. Осадци про те, що “фгдати виговорюється фд дати”. У даному випадку автор граматики відбиває орфографічну норму, а його зауваження щодо вимови дуже вагомі і збігаються із сучасною орфоепічною нормою.

Варіанти **отъ-** та **одъ-(від)** фіксуються в альманасі “Русалка Дністрова”: *відперайся* (15), *отказує* (117), в “Енеїді” І. П. Котляревського: *одпроводити* (34, III), *отцурався* (16, II). У переважній більшості випадків у префіксі **од-** у творах Т. Г. Шевченка фіксується літера, що позначає приголосний [д]: *одпочине* (4, I), *одувіла* (35, I), *одхожають* (19, II), але зрідка *отхожають* (17, I). Збереження дзвінкого [д] чітко відбите на письмі у тлумачному словнику П. П. Білецького-Носенка: *одповідь* (259), у творах П. Куліша: *одплати* (11, № 11-12, 1861). Префікс **одъ-** із дзвінком [д], а іноді **від-**, за свідченням М. А. Жовтобрюха, рідко фіксують писемні пам'ятки староукраїнської мови: *оддѣляюся* (Син. XVII, 136), *одкидала* (І. Некр., XVIII, 14) [10: 284]. Варіанти **отъ-** і **одъ (від(од-))** фіксуються у літописі С. Величка: *отваги* (2), але *одсѣкти* [2: 170-171]. Наведені факти приводять до висновку: у старій українській

літературній мові паралельно вживалися варіанти **отъ** і **одъ**, у новій українській літературній мові вживався переважно **од-**. Однак, за даними експериментального дослідження Л. І. Прокопової та Н. І. Тоцької абсолютно переважаючим є оглушення [д] у префіксі **од-** перед глухими приголосними [22: 24].

Я. Головацький і М. Осадца [ў] передають через буквосполучення **оу** на початку слова перед приголосним. У середині слова після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова [ў] позначається літерою **в**: *оустає* (14), *оуживаютсѧ* (7), але *вовна* (18), *кровъ* (18) — у граматиці Я. Головацького; *оуложивъ* (2), *оурастає* (II), але *ластовка* (14), *островъ* (14) — у граматиці М. Осадца. Тільки у правописі “Русалки Дністрової” [в] передавався відповідно до вимови знаком **ў**: *ўбераў* (35, 40), *пійночі* (20). Це дуже важливо відзначити, бо вся правописна практика ХІХ — ХХ ст. не розрізняє різну звукову реалізацію /в/, що й зумовлює значні вимовні огріхи.

Перехід [в] в [ў] давньоукраїнські пам’ятки відбивають ще з ІІ пол. ХІ ст.: *прауда* (Ізб., 1073, 60), *прѣѣхауъше* (Є. Гал., 1144, 657). Зміну **в** на **у** фіксують пам’ятки ХІІІ-ХVІІІ ст.: *оунукумъ* (гр., 1359, 10), *усѣми* (гр. 1414, 85), *утекъ* (АЖ, 1583, 58) [10: 226].

На позначення африкатів [дж], [дз] вживаються відповідно буквосполучення **дж** та **дз** у граматиці **О. Павловського**: *джкгутъ* (33), *бджола* (28), *дзвінь*, *дзыкга* (33). На позначення африката [дз] у граматиці **Я. Головацького** вживається зрідка буквосполучення **дз**: *дзвонъ* (9), *дзень* (219), але *звонъ* (9). **М. Осадца** буквосполучення **дз** не використовує: *зеркало* (24), *звонъ* (27). Звукосполучення **дз** на позначення африката [дж] вживається в “Енеїді” І. П. Котляревського: *дзвинъ* (7, II), зрідка в альманасі “Русалка Дністрова”: *задзвонили* (20), але *звонят* (32), у словнику **П. Білецького-Носенка**: *дзита* (114), але *кукуруза* (199).

Пам’ятки української мови африкат [дж] засвідчують порівняно пізно: *гудзѣки* (Акт. кн. Полт. гор. ур. I, 141), *дзвонь* (там же, 28), *Гандзи* (68) [15: 48-49]. На думку В. В. Німчука, [дж] на місці початкового [з] фіксується з ХVІІ ст.: *дзвонити*, *дзвонокъ* [17: 9]. Не раніше кінця ХVІ — поч. ХVІІ ст. в українській писемності, на думку П. Житецького, з’являється [дж]: *Гуджуль* (Акт. кн. Полт. гор. ур., I, 24) [8: 239-240]. З ХVІ ст. **дж** зустрічається у пам’ятках часто:

раджу (“Лексис” Л. Зизанія (1896, 76), *пупуджую* (“Лексикон” П. Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грам; 1643, 38) [10: 90-91].

Для позначення африката [дж] у західноукраїнських граматиках вживається буквосполучення **дж** тільки у дієслівних формах: у граматиці Я. Головацького — *ходжѸ* (9), *блѸджѸ* (9), *саджати* (136); у граматиці М. Осадци: *походжати* (27), *саджати* (27), хоч *присѸжати* (178). Чергування [д] — [дж] у дієслівних основах граматики О. Павловського абсолютно не відбиває: *шкожу* (66), *гожуся* (100). Але є в граматиці один запис *виїжджати* (86). Не простежується чергування [д] — [дж] у словнику П. Білецького-Носенка: *нагорожати* (235), у рукописах Т. Г. Шевченка: *похожає* (6; I), *насажу* (309, II). Але дане явище започатковане в альманасі “Русалка Дністрова”: *похоцати* (22), *сацений* (41). Оскільки [д]// [дж] властиве південно-західному діалекту, то в пам’ятках Західної України чітко підкреслюються особливості народної вимови. Однак у мовленні студентів африкат [дж], за спостереженням Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, переходить у звичайний фрикативний.

Автор “Граматики малоросійскаго нарѣчія” розрізняє звуки [г] та [g]: перший позначається літерою г — *гуляю, губка, Горпина*, а другий — буквосполученням кг — *кгуля, кгрона*.

Отже, у досліджуваних граматиках послідовно вживаються літери на позначення дзвінкого у кінці слова й перед глухими (крім слів типу віттыль, слова жертка у граматиці О. Павловського), чітко простежується оглушення префікса з- перед кореневими глухими. Для префікса **роз-** у граматиці М. Осадци характерна варіантна передача як **роз-** і **рос-**, у граматиках Я. Головацького, О. Павловського префікс передається згідно з орфографічною нормою. У західноукраїнських граматиках послідовно фіксуються чергування [д]// [дж], звук [в] на початку слова послідовно передається ѱ. Однак у західноукраїнських граматиках оглушується [д] у префіксі **од-**, для позначення [дз], [дж] вживаються літери з, ж, хоч у граматиці Я. Головацького зрідка африкат [дз] передається літерами д і з.

Як бачимо, у західноукраїнських граматиках чітко виступають загальнонародні українські риси. Будь-яке наголошування на надто різних відмінностях між східним і західним варіантами україн-

ської літературної мови на рівні фонетико-орфоепічних особливостей у ХІХ ст. могло б бути лише штучним, бо, як свідчать досліджувані джерела, у процесі формування норм обох варіантів більше спільного, ніж відмінного.

Отже, наведені факти ще раз підкреслюють визначне місце “Граматики малоросійського нарѣчія” О. Павловського, “Граматики руского языка” Я. Головацького, “Граматики руского языка” М. Осадци в історичному процесі формування і розвитку української національної літературної мови.

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука// Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1966.
2. Волох О. Т. Фонетичні особливості української літературної мови початку ХVІІІ ст. // Уч. зап. / Хар. ун-т. — 1960. — Т. 111.: Тр. філол. фак-ту. — Т. 9.
3. Головацкий Я. Грамматика руского языка. — Львов, 1864.
4. Горпинич В. А. Русско-украинский орфоэпический словарь. — К., 1992.
5. Дзендзелівський Й. О. Видатний український філолог // Мовознавство. — 1968. — № 6.
6. Житецький П. “Энеида” Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы ХVІІІ в. — К., 1950.
7. Житецький П. Нарис літературної історії української літературної мови в ХVІІ ст. — Львів, 1941.
8. Житецький П. Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчія. — К., 1876.
9. Жовтобрюх М. А. Орфографічна система О. Павловського// З історії української мови. — К., 1972.
10. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. — К., 1979.
11. Кобилянський Б. В. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. — Львів, 1971.
12. Колосова В. П., Чепіга І. П. Визначна пам’ятка українського письменства// Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971.
13. Котляревский И. Енеида на малоросійській языкъ перелиціюванна И. Котляревскимъ: Ч. 1–3/ Иждивеніємъ М. Парпуры — СПб, 1798. — 32, 38, 72, 24 с (окрем. паг.).
14. Літопис Самовидця/ За ред. Я. І. Дзири. — К., 1971.
15. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови. — Одеса, 1960.
16. Москаленко А. А. Конспект лекцій з української діалектології. — Одеса, 1940.
17. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові// Мовознавство. — 1992. — № 2.
18. Осадца М. Грамматика руского языка. — Львов, 1864.
19. Основа. Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861-1862.

20. Павловскій А. Грамматика малороссійскаго нар^чія. — СПб, 1818.
21. Плющ П. П. Історія української літературної мови. — К., 1971.
22. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді// Мовознавство. — 1990. — № 3.
23. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1950.
24. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000.
25. Фащенко М. М. Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоєпії// Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доп. та пов. Міжвуз. наук. конф. — Одеса, 1989. — Ч. 2.
26. Фащенко М. М. Українська орфоєпія — теорія і практика// Щорічні записки з українського мовознавства. Вип. 6. — Одеса, 1999.
27. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. — К., 1989.
28. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. — К., 1989.
29. Шонц О. П. Становлення норм вимови приголосних української літературної мови у II половині XIX — на поч. XX ст.: Дис. канд. філ. наук. — Одеса, 2000.